

Leonie le Sage*

Geen schaamte, wel schuldig? De behoefte aan (begrips)bepaling van de gewetensontwikkeling en de toerekeningsvatbaarheid

Niet alleen berichten uit de media, maar ook opmerkingen van experts op het gebied van (jeugd)delinquentie doen vermoeden dat bij veel (jeugdige) delinquenten een gebrekkige gewetensontwikkeling wordt vastgesteld.¹ Mijn proefschrift laat zien dat dit zeker het geval is bij jongeren naar wie een persoonlijkheidsonderzoek is uitgevoerd in het kader van de rapportage Pro Justitia.² De kinderrechter bepaalt mede op basis van de uitkomsten van het persoonlijkheidsonderzoek of de jongere toerekeningsvatbaar is en wat een gepaste sanctie is.

Ondanks het feit dat sinds de hervorming van het jeugdstrafrecht in 1995 het voor het opleggen van een behandelmaatregel aan jeugdige delinquenten niet noodzakelijk is dat zij niet of verminderd toerekeningsvatbaar worden geacht,³ speelt deze vraag naar de toerekeningsvatbaarheid nog steeds een grote rol voor de (kinder)rechter en in de rapportage Pro Justitia. Aan ontoerekeningsvatbaar geachte jongeren kan immers volgens de wet geen straf worden opgelegd: geen schuld, dan ook geen straf. Daarbij laten de voorwaarden waaronder van geen of een verminderde toerekeningsvatbaarheid sprake kan zijn zien dat *behandeling* gerechtvaardigd is. Deze voorwaarden zijn immers, zoals geformuleerd in artikel 39 van het Wetboek van Strafrecht, dat de verdachte tot de daad is gekomen wegens een ziekelijke stoornis of gebrekkige ontwikkeling van de geestvermogens. Aangezien deze stoornis of gebrekkige ontwikkeling de oorzaak is van het delinquent gedrag moet de sanctie gericht zijn op het verhelpen van die stoornis of afwijkende ont-

wikkeling. Ook de praktijk lijkt uit te wijzen dat het toerekenen uiterst zorgvuldig dient te gebeuren. Psycholoog, psychiater en rechter moeten met een goed verhaal komen wanneer zij beweren dat een verdachte die ogenschijnlijk het delict niet had hoeven plegen, als niet (of verminderd) toerekeningsvatbaar moet worden beschouwd, wil het publiek niet met verontwaardiging reageren. De schuld mag blijkbaar niet zonder meer ontkend worden.

Maar wat is nu een ziekelijke stoornis of gebrekkige ontwikkeling van geestvermogens? En hoort een gebrekkige gewetensontwikkeling daarbij? Met andere woorden, kunnen we jongeren die geen morele gevoelens zoals schaamte, schuld en medelijden vertonen wel toerekeningsvatbaar achten? In het navolgende zal ik op basis van een onderzoek dat ik in 2004 heb uitgevoerd naar persoonlijkheidsonderzoeken van jonge verdachten de vraag beantwoorden of de rapporteur een gebrekkige gewetensontwikkeling als een grond voor verminderde toerekeningsvatbaarheid beschouwt. Ik zal argumenteren dat de resultaten van dit onderzoek duidelijk maken dat er behoefte is aan een theorie over de relatie tussen de toerekeningsvatbaarheid en de gewetensontwikkeling. Vervolgens zal ik een aanzet doen tot het construeren van een dergelijke theorie. Hiertoe zal ik nagaan of contemporaine theorieën over morele ontwikkeling en prosociaal gedrag aanleiding geven om jongeren die zonder gevoelens van schuld, schaamte of medelijden met het slachtoffer op hun delict terugkijken, al dan niet verminderd toerekeningsvatbaar te achten.

* Dr. Leonie le Sage is universitair docent Theoretische Pedagogiek aan de Faculteit der Psychologie & Pedagogiek van de Vrije Universiteit.

1 Zie bijvoorbeeld: J.A.C. Bartels, Jeugdstrafrecht, in: N. Duits, J.A.C. Bartels & W.B. Gunning (red.), *Jeugdpsychiatrie en recht*, Assen: Van Gorcum 2004, p. 3-21 en Y. Buruma, Het geweten, de misdadiger en de rechter, in: J. van Vugt (red.), *De actualiteit van het geweten*, Nijmegen: Damon 2003, p. 221-242.

2 L.F. le Sage, *De gebrekkige gewetensontwikkeling in het jeugdstrafrecht*, Amsterdam: SWP 2004.

3 De maatregel Plaatsing in een Inrichting voor Jeugdigen (PIJ) kan ook opgelegd worden aan volledig toerekeningsvatbaar geachte jongeren, in tegenstelling tot de jeugd-tbr van voor 1995.

De gebrekkige gewetensontwikkeling en het advies over de toerekeningsvatbaarheid

In 2004 heb ik een onderzoek uitgevoerd naar het voorkomen van de diagnose 'gebrekkige gewetensontwikkeling' in de rapportage Pro Justitia. Er is gekeken naar 100 persoonlijkheidsonderzoeken die op last van de kinderrechter zijn afgenomen, *at random* geselecteerd uit de jaren 2000 tot 2004. Alle zijn afkomstig van één instelling belast met de uitvoering van deze persoonlijkheidsonderzoeken. Aangezien de opzet van deze onderzoeken een zekere standaardisatie kent,⁴ is er geen reden om aan te nemen dat er grote verschillen zijn met persoonlijkheidsonderzoeken uitgevoerd in andere instellingen, noch tussen de onderzoeken onderling. In dit onderzoek is gekeken naar hoe vaak in de omschrijving van de persoonlijkheid van de jongere geconcludeerd wordt dat de jongere lijdt aan een gebrekkige gewetensontwikkeling. Hieronder zijn ook synonieme uitdrukkingen zoals 'lacunaire gewetensontwikkeling', 'onvoldoende functionerend geweten' et cetera geplaatst. Uit dit onderzoek blijkt dat in 75 van 100 persoonlijkheidsonderzoeken een gebrekkige gewetensontwikkeling bij de jonge verdachte is vastgesteld.

De persoonlijkheidsonderzoeken waarin een gebrekkige gewetensontwikkeling is vastgesteld, zijn vervolgens onderzocht op het al dan niet voorkomen van deze gebrekkige gewetensontwikkeling als een reden om de jonge verdachte verminderd toerekeningsvatbaar te achten. In die 75 persoonlijkheidsonderzoeken is ten eerste gekeken of er een advies uitgebracht wordt ten aanzien van de mate van toerekeningsvatbaarheid (dat gebeurt indien de rechter daar om gevraagd heeft). In 63 persoonlijkheidsonderzoeken is een advies opgesteld over de mate waarin de verdachte toerekeningsvatbaar kan worden gehouden. Daarna is nagegaan of in deze adviezen de gebrekkige gewetensontwikkeling van de jonge verdachte als een reden wordt beschouwd om hem in mindere mate toerekeningsvatbaar te achten. Dat zou het geval zijn indien in het advies aangaande de mate van toerekeningsvatbaarheid zoiets wordt gesteld als: 'de verdachte is, gegeven (onder meer) de gebrekkige gewetensontwikkeling, verminderd toerekeningsvatbaar.'

In 23 van de 63 persoonlijkheidsonderzoeken waarin een gebrekkige gewetensontwikkeling is geconstateerd, wordt deze genoemd als reden om de jonge verdachte verminderd toerekeningsvatbaar te achten. Maar hoe zit het met de overige 40 persoonlijkheidsonderzoeken waarin een gebrekkige gewetensontwikkeling is geconstateerd en tevens een advies uitgebracht is over de mate van toerekeningsvatbaarheid? Van 13 persoonlijkheidsonderzoeken is niet goed te bepalen of de rapporteur Pro Justitia de gebrekkige gewetensontwikkeling als een reden voor verminderde toerekeningsvatbaarheid ziet. In deze persoonlijkheidsonderzoeken namelijk, meent de rapporteur dat de verdachte verminderd toerekeningsvatbaar is, op basis van de 'problematische sociaal-emotionele ontwikkeling', 'de eerder geschetste persoonlijkheidsproblematiek', et cetera. Het kan zijn dat, hoewel de gewetensontwikkeling hier niet met name wordt genoemd, deze wel impliciet een rol speelt in het toekennen van een verminderde toerekeningsvatbaarheid middels het verwijzen naar de algemene problematische ontwikkeling of persoonlijkheidsproblematiek. De 27 overige persoonlijkheidsonderzoeken geven echter reden om te twijfelen aan het gegeven dat de rapporteur de gebrekkige gewetensontwikkeling (altijd) beschouwt als een reden om de jeugdige verdachte verminderd toerekeningsvatbaar te houden. Voor 7 jongeren geldt dat zij verminderd toerekeningsvatbaar worden geacht op andere gronden (bijvoorbeeld 'gebrekkige impulscontrole' of 'slechte agressieregulatie'). Het meest opvallende resultaat van het onderzoek is echter dat 20 jonge verdachten bij wie een gebrekkige gewetensontwikkeling is vastgesteld, desondanks volledig toerekeningsvatbaar worden gehouden. De conclusie lijkt te zijn dat in sommige gevallen de gebrekkige gewetensontwikkeling wel, en in andere niet tot een verminderde toerekeningsvatbaarheid leidt.

Dit creëert een probleem voor de rapportage Pro Justitia. De rapportage moet duidelijk en consistent zijn. Dat betekent dat het niet zo moet zijn dat sommige jongeren verminderd toerekeningsvatbaar geacht worden op basis van een gebrekkige gewetensontwikkeling, en anderen, die ogenschijnlijk aan dezelfde gebrekkige ontwikkeling lijden, niet. Wat kan hiervoor de verklaring zijn?

4 Zie hiervoor bijvoorbeeld P.P.L.J. Wentink, Het persoonlijkheidsonderzoek in de justitiële jeugdinrichtingen, in: F. Koenraadt e.a. (red.), *Forensische jeugdpsychologie*, Arnhem: Gouda Quint 1993, p. 75-95.

Eén verklaring zou kunnen zijn dat de gebrekkige gewetensontwikkeling niet causaal gerelateerd is aan het gepleegde delict. De jonge verdachte lijdt dan wel aan een gebrekkige gewetensontwikkeling, deze is echter niet de oorzaak van het delict, dus kan de jongen niet op basis van de gebrekkige gewetensontwikkeling verminderd toerekeningsvatbaar geacht worden (eventueel wel op andere gronden, indien die wel causaal te relateren zijn aan het gepleegde delict). Dat sommige jongeren dan wel en anderen niet verminderd toerekeningsvatbaar worden geacht hoewel zij schijnbaar aan dezelfde gebrekkige ontwikkeling lijden, is dan niet een teken van inconsistentie. Het kan immers verklaard worden door het feit dat dit bij sommige jongeren wel en andere niet de oorzaak is van het plegen van het delict.

Deze verklaring kan echter niet correct zijn. In de persoonlijkheidsonderzoeken worden factoren en omstandigheden beschreven die een rol hebben gespeeld in de totstandkoming van het delict. De persoonlijkheidsonderzoeken van toerekeningsvatbaar geachte jongeren bij wie een gebrekkige gewetensontwikkeling is geconstateerd zijn bestudeerd op deze factoren en omstandigheden. Op de vraag van de kinderrechter wat de factoren en omstandigheden zijn geweest die een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van het delict, wordt de gebrekkige gewetensontwikkeling door de rapporteur *wel* genoemd. Hieruit kunnen we afleiden dat de rapporteur de gebrekkige gewetensontwikkeling wel beschouwt als een causale factor in de totstandkoming van het delict. Het punt is dan niet dat er geen oorzakelijke relatie tussen de gewetensontwikkeling en het plegen van het delict wordt verondersteld, het punt is dat in sommige persoonlijkheidsonderzoeken de gebrekkige gewetensontwikkeling wordt gezien als iets dat de persoon aantast in zijn status van toerekeningsvatbaarheid, en in andere niet. Het is dit verschil in status dat dan verklaard moet worden.

Een tweede verklaring voor dit gegeven is dat er verschillende tekortkomingen onder het begrip 'gebrekkige gewetensontwikkeling' verstaan worden, die kunnen leiden tot verschillende oordelen over de toerekeningsvatbaarheid van de jonge verdachte. Het beeld dat op basis van de 75 persoonlijkheidsonderzoeken geschetst kan worden van wat een gebrekkige gewetensontwikkeling inhoudt, ondersteunt deze verklaring, zoals ik in het navolgende zal laten zien.

De gebrekkige gewetensontwikkeling: cognitieve en affectieve tekortkomingen

Een gebrekkige gewetensontwikkeling wordt vastgesteld indien, in het spreken over het delict, de verdachte geen gevoelens van schuld, schaamte, spijt of medelijden met het slachtoffer toont. Regelmatig staat in de persoonlijkheidsonderzoeken het volgende: 'Zonder gevoelens van schuld of schaamte kijkt de verdachte op het delict terug. We kunnen dan ook spreken van een gebrekkig ontwikkeld geweten.' Of: 'Zonder gevoelens van medelijden met het slachtoffer, heeft verdachte het delict begaan, we kunnen derhalve spreken van een gebrekkig ontwikkeld geweten.'

De oorzaak van dit gebrek aan morele emoties moet echter in verschillende tekortkomingen gezocht worden: enerzijds cognitieve tekortkomingen, anderzijds affectieve. Van een gebrekkige gewetensontwikkeling in cognitief opzicht lijkt sprake te zijn wanneer in de beschrijving van de persoonlijkheid van de verdachte de gebrekkige gewetensontwikkeling al dan niet expliciet geconcretiseerd wordt in formuleringen zoals 'hij heeft een gebrekkig ontwikkeld probleembesef', 'de verdachte is zwakbegaafd', 'het ontbreekt hem aan inzicht in de gevolgen van zijn gedrag' of aan 'kennis van de relevante morele normen' of 'het vermogen zichzelf te verplaatsen in de ander'. In deze beschrijvingen wordt melding gemaakt van een gebrekkig moreel oordeelsvermogen. Termen als 'besef', 'kennis' en 'inzicht' verwijzen naar wat je cognitieve aspecten van de gewetensontwikkeling zou kunnen noemen. Andere beschrijvingen die ik tegen ben gekomen zijn: 'ervaart oppervlakkige spijtgevoelens', 'is emotioneel vlak', 'hij leeft zich nauwelijks in', 'vertoont een gebrek aan slachtofferempathie'. In deze rapportages wordt niet verwezen naar cognitieve tekortkomingen of onvoldoende kennis van wat zij hebben gedaan. Hier lijkt het veeleer te gaan om tekortkomingen op *affectief* gebied. Deze jongeren ervaren niet de gepaste morele emoties, hoewel het hen niet ontbreekt aan het inzicht dat het fout is wat zij deden. Zij vertonen geen gevoelens van schuld, schaamte, medelijden of spijt door een tekortkoming in de moreel-emotionele persoonlijkheidsstructuur zelf, niet vanwege een cognitieve tekortkoming.

Het is tegen de achtergrond van de contemporaine morele psychologie niet vreemd

dat dit onderscheid in cognitieve en affectieve tekortkomingen in de persoonlijkheidsonderzoeken gemaakt wordt. In het werk van Kohlberg⁵ en hierdoor geïnspireerde moreel-cognitivisten⁶ wordt de morele ontwikkeling primair als een cognitieve ontwikkeling beschouwd: het gaat om kennis van morele redenen. Hier tegenover is Hoffman te plaatsen met de these dat de affectieve toestand van 'empathic distress' de belangrijkste aanzet is tot de morele ontwikkeling, die verder bestaat uit het cultiveren van gevoelens van empathie.⁷ Gibbs onderscheidt dan ook twee 'bronnen' van morele ontwikkeling: één cognitief (het idee van wederkerigheid, gelijkwaardigheid, rechtvaardigheid) en één affectief (het gevoel van onbehagen wanneer iemand anders in nood is).⁸

Dit onderscheid zou kunnen verklaren waarom sommige jongeren die lijden aan een gebrekkige gewetensontwikkeling wel verantwoordelijk worden gehouden voor hun gedrag, en andere niet. Ten aanzien van de jongeren namelijk bij wie het vooral gaat om een cognitieve tekortkoming, lijkt er geen sprake te zijn van een goed besef van wat zij gedaan hebben of van het foute van wat zij gedaan hebben. Dat lijkt 'willens en wetens' uit te sluiten. Zij weten immers niet dat het fout is wat zij deden (of hoe fout het was), dus kan hen niet verweten worden dat zij opzettelijk fout gedrag hebben vertoond. Er is dan sprake van een gebrekkige ontwikkeling (de gebrekkige *gewetensontwikkeling*) die de jongere aantast in zijn vermogen goed van kwaad te scheiden (ook wel het 'oordeel des ondersheids' genoemd), waardoor hij niet (of niet volledig) toerekeningsvatbaar kan worden geacht. Deze redenering geldt echter niet in het geval van een affectieve tekortkoming. Wanneer de jongere weet dat het fout is wat hij doet, maar ongehinderd door schuldgevoelens of gevoelens van medelijden naar het slachtoffer toe het delict begaat, dan is er geen reden om aan 'opzet' of 'willens en wetens' te twijfelen. Deze jongere handelt immers wel opzettelijk fout. De

gebrekkige gewetensontwikkeling (in affectief opzicht) lijkt dan geen reden te vormen om de jongere niet of verminderd toerekeningsvatbaar te achten. Op basis van het gegeven dat we iemand iets toerekenen indien de persoon zich bewust was van het foute van zijn gedrag,⁹ kunnen we verklaren dat een gebrekkige gewetensontwikkeling in cognitief opzicht voor de rapporteur eerder een reden zal zijn om de jongere verminderd toerekeningsvatbaar te achten, dan wanneer het gaat om een gebrekkige gewetensontwikkeling in affectief opzicht.

Deze hypothetische verklaring wordt ondersteund door gegevens uit de persoonlijkheidsonderzoeken, indien we de groep verminderd toerekeningsvatbaar geachte jongeren vergelijken met de groep toerekeningsvatbaar geachte jongeren op grond van hun cognitieve vermogens of intellectuele begaafdheid. Van de 23 persoonlijkheidsonderzoeken van verminderd toerekeningsvatbaar geachte jongeren wordt in 2 gesteld dat het om een zwakbegaafde verdachte gaat, in 9 om een laaggemiddeld intelligente verdachte, in 7 dat het om een gemiddeld en in 2 dat het om een hoog- of bovengemiddeld intelligente verdachte gaat (in 3 rapportages worden geen uitspraken over de intelligentie gedaan). In de 20 persoonlijkheidsonderzoeken van toerekeningsvatbaar geachte jongeren wordt in 5 gesteld dat het om een laaggemiddeld intelligente verdachte gaat, in 8 om een gemiddeld en in 6 om een hooggemiddeld intelligente verdachte (in 1 wordt geen uitspraak over de intelligentie gedaan). Jongeren bij wie de gebrekkige gewetensfunctie niet gerelateerd is aan of samengaat met een intellectuele beperking worden vaker toerekeningsvatbaar geacht dan jongeren die laaggemiddeld intelligent of zwakbegaafd zijn. Dit lijkt de hypothese dat een gebrekkige gewetensfunctie in cognitief opzicht eerder als een reden voor verminderde toerekeningsvatbaarheid wordt gezien dan een gebrekkige gewetensfunctie in affectief opzicht, te ondersteunen.

5 L. Kohlberg, *Essays on moral development. Volume II. The psychology of moral development*, New York: Harper & Row 1984.

6 Bijvoorbeeld: L.P. Nucci, *Education in the moral domain*, Cambridge University Press 2001.

7 M.L. Hoffman, *Empathy and moral development*, New York: Cambridge University Press 2000.

8 J.C. Gibbs, *Moral development and reality*, Thousand Oaks: Sage Publications 2003.

9 Of over de *vermogens* beschikt zich bewust te zijn van het foute van zijn gedrag. In het geval van onachtzaamheid bijvoorbeeld, zag de persoon wellicht niet in dat het fout was wat hij deed, maar, gegeven zijn vermogen dit wel te kunnen en de afwezigheid van obstakels die hem in het uitvoeren van dit vermogen beperkten, mochten we redelijkerwijs van hem verwachten dat hij het in zou zien, waardoor we hem verantwoordelijk houden voor het niet ingezien hebben dat het fout was.

Gebrekkige gewetensontwikkeling en toerekeningsvatbaarheid: behoefte aan een meetinstrument en theorie?

Het feit dat verschillende tekortkomingen bepalend kunnen zijn voor een gebrekkig ontwikkeld geweten kan verklaren waarom in het ene geval wel en het andere niet de gebrekkige gewetensontwikkeling beschouwd wordt als een reden voor verminderde toerekeningsvatbaarheid. Om de transparantie van de persoonlijkheidsonderzoeken en de toerekening te waarborgen echter, is a) een instrument nodig om precies te kunnen bepalen waarin de gewetensontwikkeling tekortschiet en b) een theorie over hoe een gebrekkige gewetensontwikkeling al dan niet samenhangt met een verminderde toerekeningsvatbaarheid.¹⁰ Wat het eerste betreft: verschillende instrumenten zijn in de maak, bijvoorbeeld de Nederlandstalige versie van de PCL-youth,¹¹ en de Morele Oriëntatie Lijst.¹² Het is verstandig na te gaan wat deze instrumenten precies wel en niet meten. Alleen dan kan bepaald worden welke aspecten van de gewetensontwikkeling meetbaar zijn door het instrument, en voor welke andere aspecten wellicht een ander instrument nodig is.

Wat het tweede betreft: in bovenstaande heb ik kort uiteengezet hoe een in cognitief opzicht gebrekkige gewetensontwikkeling aan een verminderde toerekeningsvatbaarheid gerelateerd kan worden. Daarbij stelde ik dat er ogenschijnlijk geen reden is om aan de toerekeningsvatbaarheid te twijfelen van jongeren die weten dat het fout is wat zij doen, maar desondanks geen gevoelens van schuld, schaamte of medelijden ervaren. Nieuwe inzichten in de aard van de problematiek van de gebrekkige gewetensontwikkeling kunnen echter tot andere opvattingen over de implicaties voor de toerekeningsvatbaarheid leiden. In mijn proefschrift verdedig ik de these dat een gebrekkige gewetensontwikkeling in affectief opzicht ook een

reden kan zijn om de jonge verdachte verminderd toerekeningsvatbaar te houden.¹³ Afsluitend zal ik beknopt weergeven op welke argumenten deze these rust.

Doorgaans worden actoren verminderd of niet toerekeningsvatbaar gehouden indien zij over onvoldoende cognitieve of conatieve (ook 'volitieve' of 'volationele' genoemd) vermogens beschikken, wat wil zeggen dat de actor niet over voldoende kennis van goed en kwaad of over voldoende regulatievaardigheden beschikt om het goede te doen en het kwade te laten. Wallace spreekt in dit opzicht over het psychische vermogen tot reflectieve zelfcontrole en beschrijft de verschillende vermogens die hieronder vallen als: '(1) the power to grasp and apply moral reasons, and (2) the power to control or regulate his behavior by the light of such reasons.'¹⁴ Hier wordt verondersteld dat indien je over deze vermogens beschikt, je in staat bent je te weerhouden van antisociaal gedrag: je weet immers wat goed is om te doen en je beschikt over voldoende controle over je antisociale impulsen om het foute te laten. Jongeren die lijden aan een gebrekkige gewetensontwikkeling in affectief opzicht beschikken over deze vermogens. Zij voelen geen emotionele betrokkenheid bij de morele regels of het welzijn van de ander, maar zij zijn in staat te bepalen wat goed en fout is en zij beschikken over voldoende controlevaardigheden om daarnaar te handelen.

Op basis van Hoffmans theorie¹⁵ over de noodzakelijke voorwaarde van het ervaren van empathisch onbehagen voor de morele ontwikkeling zijn echter twee argumenten te construeren waarom dit een te beperkte interpretatie is van de vermogens die nodig zijn om je te weerhouden van antisociaal gedrag en pro-sociaal gedrag te vertonen. Het leed van de ander roept volgens Hoffman normaliter een respons van *distress* bij de waarnemer op. Voorbeelden hiervan zijn: je vertoont zelf angstig

10 Deze zaken zijn overigens ook met het oog op het bepalen van een adequate behandeling noodzakelijk, zie L. le Sage, *Development of conscience in juvenile delinquents: Diagnosis and treatment*. Manuscript submitted for publication (2006).

11 Zie bijvoorbeeld J. Das, C. de Rooter, M. van Heteren & T. Doreleijers, Psychopathie bij kinderen en jeugdigen: stand van zaken en diagnostische instrumenten, *TOKK* 29, 2004, p. 30-43.

12 Zie bijvoorbeeld J. Hendriks, E. Rutten, G.-J. Stams & D. Brugman, *De MOL graaft naar het geweten: een nieuw meetinstrument*. Manuscript submitted for publication (2005).

13 Le Sage, *De gebrekkige gewetensontwikkeling in het jeugdstrafrecht*.

14 R.J. Wallace, *Responsibility and the moral sentiments*, Cambridge/Mass.: Harvard University Press 1994, p. 157.

15 M.L. Hoffman, *Empathy and moral development*, New York: Cambridge University Press 2000.

gedrag (je hart gaat sneller kloppen, je schrikt snel op) tijdens het kijken naar een film waarin de hoofdpersoon iets engs meemaakt; je ziet iemand huilen en krijgt zelf ook de neiging dit te doen; je ziet beelden van hongersnoodkinderen op televisie en je voelt je hier zeer rot bij. Volgens Hoffman is dit gevoel van empathisch onbehagen een noodzakelijke bouwsteen van de ontwikkeling van morele gevoelens van schuld en schaamte en is het dit gevoel dat, naast eventuele sanctieering, een reden vormt voor de actor om zich van antisociaal gedrag te weerhouden. Het is immers voor jezelf gewoonweg niet prettig om het leed van de ander aan te zien. Jongeren die niet door het leed van de ander aangedaan worden, missen zo een belangrijke rem op antisociaal gedrag, een rem waar anderen wel over beschikken.

Er is nog een reden waarom een gebrekkig ontwikkelde affectieve gewetenscomponent de actor aantast in het vermogen het juiste te doen. Bandura stelt dat het vermogen pro-sociaal gedrag te vertonen 'dualistisch' is: het omvat zowel het inhiberende vermogen af te zien van antisociaal gedrag als het proactieve vermogen gemotiveerd te zijn tot sociaal gedrag.¹⁶ Voor dit laatste vermogen is het noodzakelijk dat de actor over de emotionele dispositie beschikt betrokken te zijn bij het welzijn van anderen en morele waarden. Wil bijvoorbeeld een situatie waarin de ander leed heeft de neiging oproepen deze persoon te helpen of te troosten, dan moet de waarnemer van dit leed aangedaan worden hierdoor. Volgens Hoffman veronderstelt deze 'sympathetic distress' in eerste instantie het vermogen empathisch onbehagen te ervaren. Vanwege het feit dat dit onbehagen beschouwd kan worden als 'involving the egoistic motivation of alleviating one's own distress',¹⁷ spreken Eisenberg en Fabes over 'personal distress' dat opgeroepen wordt door een situatie waarin een ander zich bevindt. Hierdoor lijkt het aannemelijk dat het vermogen met sympathie op de ander te reageren kwalitatief anders is dan en onafhankelijk is van het

vermogen onbehagen te voelen bij het waarnemen van het leed van de ander. Waarin verschillende posities echter overeenkomen is de noodzaak van de emotionele betrokkenheid bij het welzijn van de ander voor het ontstaan van pro-sociale impulsen.¹⁸ Jongeren die lijden aan een gebrekkige gewetensontwikkeling in affectief opzicht kenmerken zich juist door een gebrek aan die betrokkenheid. Hieruit kunnen we afleiden dat het hen ontbreekt aan het vermogen om gemotiveerd te zijn het goede te doen.

Op basis van contemporaine theorieën over de functie van morele emoties – in bovenstaande beknopt besproken – kunnen we stellen dat jongeren die lijden aan een gebrekkige gewetensontwikkeling in affectief opzicht zowel beperkt zijn in hun vermogen tot het onderdrukken van antisociale impulsen, als in het vermogen pro-sociale impulsen te genereren. Dit limiteert hun vermogen het goede te doen en het kwade te laten, wat een reden lijkt te vormen om deze jongeren verminderd toerekeningsvatbaar te achten. Op verschillende gronden hebben anderen eveneens geconcludeerd dat een gebrek aan morele emoties indicatief kan zijn voor een verminderde toerekeningsvatbaarheid.¹⁹ Dit toont des te meer aan dat de rechtspsychologie of forensische psychologie behoefte heeft aan een uitgebreide theorie waarin de verschillende tekortkomingen van het geweten gerelateerd worden aan de toerekeningsvatbaarheid.

Samenvattende opmerkingen

In 100 door mij onderzochte persoonlijkheids-onderzoeken is bij 75 jonge verdachten een gebrekkige gewetensontwikkeling vastgesteld. De relatie met de toerekeningsvatbaarheid is echter niet duidelijk en dat lijkt te maken te hebben met het gegeven dat verschillende tekortkomingen met het begrip 'gebrekkige gewetensontwikkeling' aangeduid worden: zowel cognitieve als affectieve tekortkomingen. Dit toont aan dat er behoefte is aan een meetinstrument dat diffe-

16 A. Bandura, Selective moral disengagement in the exercise of moral agency, *Journal of Moral Education* 31, 2002, p. 101-119.

17 N. Eisenberg & R.A. Fabes, Prosocial development, in: W. Damon (ed.), *Handbook of Child Psychology*, 5th ed., New York: John Wiley & Sons 1998, p. 701-778, p. 733.

18 G.J. Vreeke & I.L. van der Mark, Empathy, an integrative model, *New Ideas in Psychology* 21, 2003, p. 177-207.

19 Bijvoorbeeld: C. de Ruiter & M. Hildebrand, Over toerekeningsvatbaarheid, in: P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merckelbach & H.F.M. Crombag (red.), *Het recht van binnen*, Deventer: Kluwer 2002, p. 737-759 en E.J.P. Brand, *Het persoonlijkheidsonderzoek in het strafrecht*, Deventer: Gouda Quint 2001.

rentieert tussen deze verschillende aandoeningen en aan een theorie over de relatie gewetensontwikkeling-toerekeningsvatbaarheid. Met het oog op het laatste heb ik laten zien dat een gebrekkige gewetensontwikkeling in cognitief opzicht een reden voor verminderde toerekeningsvatbaarheid kan genereren. Afsluitend heb ik beargumenteerd dat affectieve tekortkomingen in de gewetensontwikkeling ook een reden

kunnen vormen voor verminderde toerekeningsvatbaarheid. Net als anderen die lijden aan een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van de geestvermogens die hun aantast in het vermogen zich van antisociaal gedrag te weerhouden of prosociaal gedrag te vertonen, zijn jongeren die geen gevoelens van schaamte, schuld en medelijden ervaren mogelijk niet werkelijk (volledig) schuldig te achten.